

บทความเฉลิมพระเกียรติ

พระกรณียกิจปฏิบัติ ของ สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ (C.P.H., M.D.) ที่ทรงอุปการะการแพทย์ในกรุงเทพฯ* ดร. เอ.อี. เอลีส

วาระที่ ๑ (ปี พ.ศ. ๒๕๖๓)

ข้าพเจ้าเริ่มตั้งใจรักสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๓ เป็นครั้งแรกในระหว่างที่ข้าพเจ้ามารับราชการในรัฐบาลสยาม เป็นคราวแรก สองสามเดือนก่อนเวลาที่จะเสด็จกลับไปศึกษาวิชาที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ได้เสด็จมาที่โรงพยาบาลศิริราชเพื่อทำการในห้องทดลองวิทยาศาสตร์ ในเวลานั้นไม่แต่เพียงตกลงพระทัยว่าจะทรงศึกษาวิชาแพทย์ แต่ได้ทรงเริ่มศึกษาวิชาเบื้องต้นสองปี ตามหลักสูตร ในโรงเรียนแพทย์ของมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดไว้เสร็จแล้ว นอกจากนี้ก่อนที่เสด็จเข้ามาในงานพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชชนนี พันปีหลวง ได้ทรงศึกษาวิชา สุขวิทยาและสาธารณสุข สำเร็จครึ่งปีของปีที่สามแล้ว ตามที่ข้าพเจ้าทราบ การที่ทรงเปลี่ยนจากการศึกษาวิชาแพทย์มาเป็นวิชาสาธารณสุข ก็โดยทรงพระวิจารณ์ตระหนักว่าประเทศสยามยังขาดการสาธารณสุขมาก และอีกประการหนึ่งก็โดยความแนะนำชักชวนของศาสตราจารย์ในวิชาแผนกนั้น ที่ชอบพอกับพระองค์ท่านมาก

สหรัฐอเมริกา พ.ศ. ๒๕๕๙

ในขณะที่ สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นั้น ได้ทรงศึกษาวิชาแพทย์ร่วมไปได้มากแล้ว ทรงตั้งพระทัยถือเอาวิชาแพทย์เป็นความรู้สำหรับพระองค์เป็นพิเศษ ในขณะที่ทรงศึกษาอยู่นี้ยังได้ทรงทำพระองค์ให้เป็นประโยชน์กว้างขวางออกไปอีก โดยใน พ.ศ. ๒๕๖๐ ประทานทุนให้คนไทยจากโรงเรียนแพทย์ ๒ นายออกไปศึกษาในประเทศสหรัฐอเมริกาพร้อมกับพระองค์ท่าน (คนทั้งสองนี้ได้กลับมารับราชการได้งานได้การต่อประเทศชาติ คนหนึ่งอยู่ในคณะแพทยศาสตร์ อีกคนหนึ่งอยู่ในกรมสาธารณสุข)

*หม่อมเจ้าสนธิประยูรศักดิ์ รังสิต ทรงพิมพ์แจกในงานพิธีเปิดตึก คณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๙๔

ห้องทดลองวิทยาศาสตร์ของเราที่โรงพยาบาลศิริราชในเวลานั้นออกจะเล็กและคับแคบมาก เครื่องมือก็ไม่ค่อยพอใช้ เมื่อข้าพเจ้าแรกทราบข่าวว่าจะเสด็จมาทรงทำงานกับพวกเรา ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกประหม่าเกรงพระบารมี ด้วยสถานที่ไม่เหมาะสมจะรับเจ้านายชั้นสูง และเกือบจะต้องบอกปิดตัดทานการนี้ แต่พอเสด็จมาแล้วได้สนทนากันสักสิบนาที พระองค์ท่านทรงทำให้ข้าพเจ้าปราศจากความกังวลที่มีอยู่ กลับให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่นับถือรักใคร่ชมเชยพระองค์ท่าน เหมือนกับคนอื่น ๆ ที่เป็นพลเมืองร่วมชาติกับพระองค์ท่านเอง ความเสียใจตอนต้นกลายเป็นความดีใจที่จะได้ทำการร่วมกับนักเรียนแพทย์ผู้สุภาพและสามารถอย่างยิ่งผู้หนึ่ง

ในระวางนี้ ความสนพระทัยในวิทยาการนั้นมากถึงกับทำให้ฐานะสมาคมแห่งตระกูลสมบัติระงับไป และพระองค์ท่านทรงปฏิบัติเสมือนผู้ทำการในห้องทดลองวิทยาศาสตร์เพื่อแสวงหาความรู้อย่างเดียวกับคนอื่น ๆ ในพวกเรา รับสั่งว่าได้เคยทรงศึกษาทำการเก็บรักษาตัวเชื้อโรคบิดอามีบา และตัวเชื้อโรคไข้มาเลเรียที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ดมาแล้ว บัดนี้ต้องพระประสงค์จะดูตัวจริงที่มีชีวิตที่นี่ ครั้งแรกผู้ที่ช่วยทำงานอยู่ในห้องทดลองวิทยาศาสตร์แทบจะทำอะไรไม่ได้เมื่อเวลาพระองค์ประทับอยู่ด้วย และตอบพระกระตุ้ถามก็ไม่ใคร่จะได้เนื้อถ้อยกระทวงความ ได้มีรับสั่งถามว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น ทรงพิศวงอย่างยิ่งเมื่อข้าพเจ้ากราบทูลว่า เขาพากันเกรงกลัวพระบารมีเมื่อมีเจ้านายชั้นสูงอย่างพระองค์มาประทับอยู่ด้วย แต่รับสั่งว่า “เวลาฉันมาทำงานอยู่ในห้องทดลองวิทยาศาสตร์ควรจะถือเหมือนกับฉันเป็นนักเรียนผู้หนึ่งและไม่ใช้เจ้านาย เขาควรจะทำงานของเขาไปและช่วยฉันโดยตอบคำถามของฉัน” ภายหลังพวกนั้นก็ทำตามแต่ก็ยังไม่เท่าถึงขีดตามพระประสงค์ให้เป็นไป

ความลำบากเกิดเกี่ยวกับฐานะอันสูงศักดิ์ของพระองค์กับการวิทยาศาสตร์ที่ทรงฝึกไป พระทัยอย่างยิ่งนั้น มีปรากฏในที่อื่นๆ อีกด้วย ในเวลาที่ทรงศึกษาวิชาอนามัยและสาธารณสุขในปีที่สามที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งตามหลักสูตรของวิชาแผนกนี้ที่จะต้องทำการตรวจสอบการสุขภาพในท้องถิ่น การนี้เกี่ยวข้องการตรวจโดยละเอียด ต้องทำรายงานแผนผังแสดงฐานะความเป็นจริงของเมืองนั้นในเรื่องถนนหนทาง บ้านเรือน วิธีการอยู่กิน การระบายถ่ายน้ำเสีย การทิ้งขยะมูลฝอย การประปา การตลาด และการอื่นๆ เกี่ยวกับอนามัยของประชาชน พระองค์ท่านต้องพระประสงค์จะใช้เวลาส่วนหนึ่งของสามเดือนที่ทรงเหลืออยู่ เพื่อทำการตรวจสอบการสุขภาพในจังหวัดพระนคร การนี้จะเป็นอุปกรณ์อย่างดีในการที่จะทรงศึกษาต่อไปที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด และทั้งจะได้ความรู้เกี่ยวกับบ้านเมืองของพระองค์ท่าน ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่พระองค์ท่านและแก่เมืองไทยต่อไปในภายหน้า การตรวจสอบการนี้จะเป็นผลดีด้วยประการทั้งปวง

แต่วันหนึ่งพระองค์ท่านได้เสด็จมาที่ห้องทดลองวิทยาศาสตร์ และรับสั่งแก่ข้าพเจ้าด้วยความเสียพระทัยอย่างมากว่าจะต้องเลิกทำการตรวจสอบนั้น ด้วยเหตุว่าเพื่อให้เป็นธรรมเนียมแก่ทุกคน พระองค์ท่านจึงต้องขออนุญาตล่วงหน้าจากข้าราชการในหน้าที่ที่ต้องพระประสงค์จะไปทออดพระเนตร เมื่อเสด็จไปถึงก็ทรงพบการรับรองอย่างพร้อมมูล มีการตบแต่งสถานที่ บางทีก็มีปะรำรับ ข้าราชการ และเสมียนพนักงานทั้งหมดก็มาคอยเฝ้ารับเสด็จ งานการที่จะพอจะหยุดได้ก็หยุด มีการกล่าวคำต้อนรับ สถานที่ที่จะดูก็จัดไว้อย่างไม่มีที่ติ เป็นระเบียบเรียบร้อย มีการเลี้ยงน้ำชา เป็นการรับรองตามเกียรติยศ แล้วพระองค์ก็ต้องอำลาเสด็จกลับ สมุดพกที่เตรียมไปไว้สำหรับจดรายการที่ต้องพระประสงค์อย่างเป็นทางการเป็นนักเรียนผู้หนึ่งที่ต้องการค้นคว้าหาความเป็นจริง และงานประจำนั้นก็ไม่มีอะไรจะจด พระองค์ท่านมีพระอัธยาศัยชอบสนุก เมื่อทรงเล่าถึงเรื่องการรับรองเหล่านี้ก็เป็นทีที่เฟลิดเฟลินใจของผู้ฟังมาก แต่ผลที่ได้นั้นไม่สู้จะสนุกสนาน ในขั้นแรกข้าพเจ้ายังไม่ทราบพระอัธยาศัยอันแท้จริง ข้าพเจ้าก็กราบทูลแนะว่า ตามฐานะของพระองค์ท่านนั้นอาจทรงทำการตามที่จะเลือกชอบได้ อาจเสด็จไปตรวจโดยไม่จำเป็นต้องแสดงพระองค์และห้ามการรับรองทางราชการได้

ความข้อนี้ทรงอธิบายว่า จะทรงทำเช่นนั้นไม่ได้เพราะไม่ถูกต้องตามทางการ โดยฐานะของพระองค์ท่านๆ จำต้องขออนุญาตต่อข้าราชการ เจ้าหน้าที่ก่อนจะไปตรวจดู เมื่ออนุญาตแล้วก็ป็นธรรมเนียมที่ข้าราชการเหล่านั้นจะต้องรับรอง ถ้าจะเสด็จไปอย่างไรว่าและไม่บอกให้ทราบล่วงหน้าก็จะเป็นที่ขัดใจแก่ผู้ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีความประสงค์จะเคารพบนอบต่อพระองค์ท่าน จึงทรงเห็นว่าที่จะทำเช่นนั้นย่อมเป็นการไม่ถูกต้อง ด้วยความเสียพระทัยยิ่ง ถึงแม้โดยทรงเห็นว่าถ้าได้ทำการตรวจสอบนั้นแล้วจะได้ประโยชน์มาก ก็ยังจำต้องทรงเลิกการนั้น

เรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์ แสดงความเป็นธรรมชาติของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้ และทรงเข้าพระทัยว่าฐานะของพระองค์ท่านนั้นเป็นอย่างไรแก่ข้าราชการของรัฐบาล (แม้ต้องพระประสงค์จะให้เขาเหล่านั้นไม่คิดเช่นนั้นก็ดี) ทั้งเป็นการแสดงพระกมลสันดานว่า มีน้ำพระทัยเมตตา กรุณาและทรงหยั่งเข้าพระทัยในความรู้สึกของผู้อื่นได้เป็นอย่างดีด้วย ที่นำอุทาหรณ์มากกล่าวไว้ที่นี้ก็ด้วยเหตุว่ามีบางคนเข้าใจว่า พระองค์ท่านได้ทรงศึกษาและอยู่ในเมืองต่างประเทศ ทำให้พระองค์ทรงโปรดและปฏิบัติโน้มไปตามขนบธรรมเนียมของชาวต่างประเทศมาก เช่น เสรีภาพ และสมภาพ เป็นอาทิ ทำให้พากันเข้าใจว่าพระองค์ท่านไม่พอพระทัยเป็่อนายต่อประชาชนและบ้านเมือง บางคนเห็นว่าการที่ทรงศึกษาวิชาแพทยนั้นนำมาซึ่งผลอย่างเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องเกี่ยวกับสิทธิของพระราชวงศ์ ด้วยเหตุที่ข้าพเจ้าคุ้นเคยกับพระองค์ท่านมาทั้งในทาง

ราชการและส่วนตัว ทำให้ข้าพเจ้าสามารถกล่าวได้ว่า การที่มีผู้คิดเห็นเช่นนั้นเป็นความคิดที่ไม่มีมูลแห่งความจริงเลย เป็นแต่ความรู้้อย่างผินๆ และประสมประเสเหตุการณ์เอาเอง แต่ไม่รู้จักถึงพระอัยยาศัย พระหฤทัยปรารถนา และพระกมลภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและบ้านเมือง

การที่เข้าใจผิดในพระองค์ท่านบางอย่างในเรื่องที่เกี่ยวกับการบ้านเมืองและประชาชนนั้น เนื่องมาจากการที่พระองค์ท่านทรงทนนิ่งไม่ได้ต่อความสามารถ ความไม่สุจริต ความเกียจคร้าน การมีจรรยาไม่ดี การเห็นแก่ส่วนตัวเล็กน้อย โดยเอาการเมืองขึ้นบังหน้า และการแสดงตนอวดรู้ทุกอย่าง ความไม่พอพระทัยในการเหล่านี้มีเป็นอย่างมาก จนทำให้ออกพระโอษฐ์รับสั่งทั้งในทางราชการและในส่วนพระองค์ ซึ่งไม่ต้องสงสัยว่าจะไม่ได้ถูกถือว่าเป็นความรู้สึกรับสั่งของพระองค์ท่าน แต่การทั้งนี้เป็นแต่เพียงทรงตำหนิการกระทำจะเพาะบุคคลหรือคณะอันเกิดแต่หลักความประพฤติสัมมาจารี ซึ่งพระองค์ทรงมีอยู่เป็นอย่างสูง ไม่ใช่เป็นการติเตียนรัฐบาล หรือประชาชนหรือบ้านเมืองเลย การที่พระองค์ท่านศึกษาวิชาแพทยศาสตรนุสุขและทารกสงเคราะห์ หาได้กระทำให้พระองค์ทรงเบื่อหน่ายต่อประชาชนทั่วไปไม่ แต่ตรงกันข้ามการเหล่านี้ก็เพื่อประโยชน์ถ้ายเดียวที่จะทรงช่วยประชาชน เพื่อป้องกันการเจ็บไข้การตายซึ่งยังไม่ถึงเวลา พระองค์ท่านได้งดเว้นเสด็จไปในพิธีเล็กๆ น้อยๆ บ้าง ก็เพราะทรงเห็นว่าเป็นการเสียเวลาเรียน และเวลาที่พระองค์ทรงคิดใช้ปัญญาและทรัพย์เพื่อประโยชน์แก่บ้านเมือง ความเป็นจริงมีบางเวลาที่ทรงเบื่อหน่ายและเบื่อหน่ายอย่างมากต่อกิจการและมนุษย์ เพราะเหตุว่า พระองค์เป็นวิญญูชนและทรงรู้สึกร่างกายทรงรำคาญง่ายในสิ่งที่ไม่สพพระทัยและไม่เพราะพระกรรณ แต่ว่าการที่ผู้ใดไม่พอใจแต่เป็นด้วยน้ำใจอันบริสุทธิ์ต่อกิจการบ้านเมืองของตนนั้น เป็นเหตุเพราะความพยายามที่จะผะดุงฐานะให้ดีขึ้นนั้น ย่อมเป็นลักษณะอันดีเลิศของการรักบ้านเมืองจริง จะเพาะสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้แล้วสิ่งเหล่านี้เป็นการแสดงความรักประชาชนและบ้านเมืองอย่างลึกซึ้ง ไม่เป็นยุติธรรมที่จะคิดเอาว่าการที่ทรงเลือกศึกษาวิชาแพทย์และเสด็จไปศึกษาต่างประเทศนั้น เป็นการกระทบกระทั่งความจริงรักภักดีต่อประเทศชาติอย่างสุดซึ้ง

พระองค์ท่านได้ทรงทำการในห้องทดลองวิทยาศาสตร์ที่โรงพยาบาลศิริราชต่อมาในเดือนกันยายน ในระวางนั้นได้ทรงสอนวิชาว่าด้วยความเป็นอยู่ธรรมดาของเนื้อหนังในร่างกายแก่นักเรียนแพทย์ในแผนกอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ด้วยทรงโปรดในการเรียนของนักเรียนมาก และไม่มีอะไรเป็นที่พอพระทัยยิ่งไปกว่าที่จะทรงสอนและทรงช่วยนักเรียนเตรียมหัวข้อการเล่าเรียน เวลานั้น กล้องขยายสำหรับใช้ในการสอนนี้มีน้อย แต่หาได้ทรงย่อท้อต่อการที่มีเครื่องใช้

ไม่สอยน้อยนี้ไม่ ทรงพอพระทัยทำด้วยเครื่องมือเท่าที่มีอยู่ และทรงทำเป็นภาระหนัก ทรงชอบในการที่จะค้นคว้าหาความรู้ด้วยพระองค์เอง ได้เกิดมีปัญหาค้นเกี่ยวกับเรื่องตัวพยาธิในโลหิตของคนไทย พระองค์ท่านก็ทรงจัดการที่จะตรวจจากโลหิตของนักโทษในเรือนจำ เป็นการจำเป็นที่จะต้องได้โลหิตในเวลากลางคืนมาตรวจ เพราะเวลานั้นตัวพยาธิอ่อนกำลังวิ่งวนเวียนอยู่ใกล้ผิวหนัง เราได้พากันไปเอาโลหิตจากนักโทษ ๑๒๘ คน คนละหยด กว่าจะเสร็จก็ถึงเที่ยงคืน นอกจากนี้ยังมีการอื่นอันเป็นที่แสดงได้ว่า ทรงมีพระทัยฝักใฝ่อย่างมากในกิจการของสาธารณสุขบาล ครั้งหนึ่งได้ทรงรับสั่งว่า ทรงหวังว่าในกรุงสยามคงจะได้จัดให้มีการเผาศพด้วยไฟฟ้าขึ้นรับสั่งว่าคงจะไม่มีขึ้นได้โดยเร็วนัก แต่ทรงหวังว่าจะได้ทรงช่วยให้มีมาในภายหน้า เพื่อเป็นการเปลี่ยนแทนวิธีการอย่างเก่าซึ่งยังไม่ถูกทางสาธารณสุขบาลให้ดีขึ้น

ในเวลานั้นทรงเป็นพระธุระในการจัดหาเงิน เพื่อสร้างตึกพยาธิวิทยา และห้องทดลองวิทยาศาสตร์ใหม่ที่โรงพยาบาลศิริราชด้วย รับสั่งจะประทานเงินสร้างถ้าหากรัฐบาลจะจัดหาเครื่องใช้ และออกเงินสำหรับการบำรุงต่อไป หรือมิฉะนั้นก็จะประทานเงินให้ครึ่งหนึ่ง แต่มาภายหลังมหาวิทยาลัยได้สร้างตึกนี้ได้เอง พระองค์ท่านจึงได้ประทานทุนเงิน ๘๐,๐๐๐ บาท สร้างตึกศัลยกรรมสำหรับชายแทน นี่เป็นวิธีปฏิบัติการของพระองค์ท่าน คือ เมื่อจะหาเงินที่ต้องการจากทางอื่นไม่ได้แล้ว ก็ประทานเงินส่วนพระองค์เสียเอง พระคุณูปการนี้ได้ช่วยโรงเรียนแพทย์และโรงพยาบาลเป็นอย่างมาก การทั้งนี้ไม่ได้เคยปรากฏว่าทรงทำเพื่อเป็นการรอดอ้างเลยตึกที่กล่าวมาแล้วข้างบนนี้ยังไม่ทรงยอมให้มีลายสลักนาม เพราะทรงคัดค้านต่อการที่จะเอาพระนามของพระองค์ท่านไปเผยแพร่ไว้เพื่อให้เห็นกันทั่วไป แต่เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วจึงได้จัดให้มีป้ายขึ้น

ด้วยเหตุที่คิดจะสร้างห้องทดลองวิทยาศาสตร์ใหม่ จึงบังเกิดการจำเป็นต้องจัดหาที่ดินเพิ่มขึ้นอีก ได้ทรงจัดการเรื่องนี้อีก จนเป็นผลได้ที่ดินเพิ่มขึ้นต่อไปทางด้านติดต่อกับสถานีรถไฟ ต่อมาก็ได้สร้างตึกลงในที่นั้นก่อนพระองค์ท่านเสด็จกลับประเทศสยาม

ในวันที่ ๖ กันยายน ศกนี้ ได้ประทานเงินทุนแก่มหาวิทยาลัยเป็นจำนวนสองแสนบาท เนื่องในการฉลองวันประสูติ พระชนมายุครบ ๒๘ พรรษา และเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมอัยยิกา ได้ใช้จ่ายผลรายได้จากทุนนี้เป็นทุนส่งกุลบุตรและเจ้าหน้าที่ในมหาวิทยาลัย ออกไปศึกษาวิทยาการต่างประเทศ เป็นเวลาคนละ ๔ ปี หรือกว่านั้น เพื่อศึกษาวิชาแพทย์ หรือวิชาเคมีสตรี วิชาฟิสิกส์ และชีววิทยา อันเป็นวิชาขั้นต้นสำคัญสำหรับการเรียนเป็นแพทย์ ทุนประทานอันมากมายนี้ได้ใช้เป็นทุนสำหรับการศึกษาของกุลบุตร

และครูในทางแพทยศาสตร์ หรือวิชาขั้นต้นของแพทยศาสตร์ได้ตลอดกาล การที่ประทานทุนนี้ นั้นเป็นโดยทรงพระวิจารณ์อันไกลว่า เพื่อจะได้ครูหรือผู้ฝึกฝนในการแพทย์ และครูในทาง วิทยาศาสตร์ที่ดีอันเป็นรากเงาของวิชาการแพทย์ ทุนนี้เป็นส่วนตั้งใหม่นอกจากที่ได้ประทาน สำหรับบุคลบุตร ๒ นาย ส่งไปศึกษาวิชาแพทย์ที่สหปาลีรัฐอเมริกา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

การที่ทรงตั้งพระทัย เตรียมอาจารย์วิชาแพทย์ไว้เพื่อการภายนานั้น ได้มีอยู่ในพระทัย เสมอมา ดังจะเห็นได้อีกคือ ในระวางที่ทรงทำการอยู่ในห้องทดลองวิทยาศาสตร์ที่โรงพยาบาล ศิริราชนั้น พระองค์ท่านทรงพอพระทัยในการกระทำของเจ้าหน้าที่ในห้องทดลองวิทยาศาสตร์นั้น คนหนึ่ง ครั้งเมื่อเสด็จออกไปเพื่อศึกษาวิชาที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ดในเดือนตุลาคม ได้ทรงเลือก เอาเจ้าหน้าที่คนนี้ตามเสด็จไปด้วย โดยทุนพิเศษเพิ่มเติมส่วนพระองค์ ทั้งนี้ก็เป็นทีที่เสียตาย ทางห้องทดลองวิทยาศาสตร์มาก เพราะว่าเป็นการชักเอาผู้ที่เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงคนหนึ่งในกอง เจ้าหน้าที่นั้นไปเสีย แต่การที่ขาดไปเสียเช่นนี้ ได้รับผลตอบแทนอย่างงดงามสำหรับการภายนาน ผู้ที่ทรงเลือกเอาไปโดยเหมาเวลานี้เป็นหัวหน้าแผนกพยาธิวิทยาแห่งคณะแพทยศาสตร์

ความสงบเสงี่ยมสุภาพ และการคัดค้านในการที่จะรับสรรเสริญเยินยอพระเกียรติคุณ ของพระองค์ให้ประจักษ์ต่อประชาชนนั้น ยังได้ปรากฏขึ้นอีก เนื่องด้วยเงินทุนที่ได้ประทานแก่ มหาวิทยาลัยนี้ เจ้าหน้าที่ในมหาวิทยาลัยนั้นรู้สึกพระคุณในพระกรุณาที่ทรงบริจาคทรัพย์นี้มาก และเป็นธรรมดาใครจะแสดงความขอบพระคุณในทางที่ควร จึงได้ตกลงจะให้มีการชุมนุม เจ้าหน้าที่ผู้อำนวยการ ครู และนักเรียนทั้งมหาวิทยาลัย เพื่อให้มีการกล่าวสุนทรพจน์รับและ ตอบตามธรรมเนียมที่ประเพณีกันทั่วโลกในโอกาสเช่นนี้ เมื่อพระองค์ท่านรับสั่งว่าจะไม่เสด็จไป ในการชุมนุมนั้น ทุกคนจึงมีความประหลาดใจและเสียใจ ข้าพเจ้าได้กราบทูลด้านทานแต่พอ ประมาณ และพยายามวิงวอนเพื่อขอให้เสด็จไปในการชุมนุม โดยอ้างเหตุว่าการที่ไม่เสด็จนั้น คณะมหาวิทยาลัยจะรู้สึกอย่างไร พระองค์ท่านทรงเสียพระทัยที่จะทำให้เขาไม่ได้รับความพอใจ แต่รับสั่งว่า ทรงมีหน้าที่แต่จะทำการให้มหาวิทยาลัยตามแต่จะทำได้ ไม่มีหน้าที่จะเสด็จไป ในการชุมนุมเช่นนี้ เพื่อให้เป็นผู้มีชื่อโด่งดังอยู่ในที่นั้น กับฟังผู้อื่นชมเชยพระเกียรติของพระองค์เอง ถ้าเสด็จไปก็เท่ากับทรงอุดหนุนในการเยินยอยกพระคุณซึ่งไม่ใช่ทางปฏิบัติของพระองค์ เพราะ ฉะนั้นจึงจะเสด็จไปไม่ได้ ในที่สุดการชุมนุมนั้นจึงเป็นอันต้องงด

ในระวางที่ทรงประทับอยู่ในกรุงเทพฯ นี้ พระองค์ท่านได้ทรงเรียบเรียงเรื่องอันเป็นที่ พอใจแก่ประชาชนทั่วไป ว่าด้วย “โรคทุเบอร์คูลิส” คือ โรคฝีในท้องหรือวัณโรค ประทาน แก่กรมสาธารณสุขเพื่อจัดพิมพ์ขึ้น ได้ทรงชำระช่วยหนังสือนี้ในคราวงานพระราชทานเพลิงพระศพ

สมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๓

ในวันที่ ๔ ตุลาคม ศกนั้น พระองค์ท่านได้เสด็จไปสหภาพรัฐอเมริกา เพื่อทรงศึกษาวิชาสาธารณสุขให้สำเร็จที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ช่วงเวลาที่ประทับอยู่ในกรุงสยามสองสามเดือนนั้น ได้ทรงทำให้ฐานะภายนอกของการแพทย์เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก และโดยเฉพาะสำหรับโรงเรียนแพทย์และโรงพยาบาลศิริราช ได้ทรงรับรองว่าจะจัดหาที่ดินเพิ่มให้อีก ทั้งทรงสัญญาว่าจะประทานเงิน สำหรับสร้างตึกเพิ่มเติมในโรงเรียนและโรงพยาบาล ได้ประทานทุนตั้งไว้หาผลสำหรับเล่าเรียนแก่มหาวิทยาลัย และทรงเพิ่มจำนวนทุนเล่าเรียนสำหรับนักเรียนส่วนพระองค์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้กล่าวที่สถานีรถไฟว่า เชื่อว่าเวลานี้มีกำลังโดยที่ได้ประทานไว้พอจะดำเนินการต่อไปได้จนกว่าจะเสด็จกลับ เห็นว่าฐานะของการแพทย์ในเวลานี้ดีขึ้น ซึ่งเมื่อสองสามเดือนก่อนนี้ยังดูมืดมนอยู่ ผู้อื่นอีกมากมายก็มีความเห็นเช่นเดียวกัน เป็นที่เสียใจมากเมื่อได้เห็นผู้ทำการจริงและช่วยจริงออกไปเสีย.

วาระที่ ๒ (ปี พ.ศ. ๒๔๖๔ - พ.ศ. ๒๔๖๖)

กิจการแพทย์ที่สำคัญในระวางสามปีนี้คือ การเจรจาระหว่างรัฐบาลสยาม โดยมีกระทรวงธรรมการเป็นเจ้าหน้าที่กับร็อคคิเฟลเลอร์มูลนิธิ ทางแผนกการศึกษาแพทย์ของมูลนิธิ เพื่อประสงค์จะได้รับการร่วมมือของมูลนิธิในการที่จะบำรุงขยายการศึกษาวิชาแพทย์ในกรุงสยามให้ดียิ่งขึ้น ในที่นี้จะได้กล่าวถึงการดำเนินของเรื่องนี้แต่โดยย่อ

การนี้ได้เกิดขึ้นโดยความต้องการของสภาภาษาสยามและกองการสาธารณสุขระวางประเทศของมูลนิธิ ในการที่ได้ร่วมมือกันมาแล้วเป็นเวลาหลายปี เพื่อกำจัดโรคพยาธิปากขอเป็นที่รู้สึกกันดีว่า ต้องมีแพทย์ที่ชำนาญสำหรับการนี้ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ดอกเตอร์ เอ็ม.อี.บาร์นส์ ผู้แทนของกองการสาธารณสุขระวางประเทศในกรุงสยามได้เริ่มดำเนินการเรื่องนี้อยู่อย่างเงียบๆ เพื่อหาทางที่จะร่วมมือกัน

เรื่องได้ดำเนินไปจนเมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้มีบันทึกถามการเรื่องนี้ไปยังมูลนิธิ เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม นายกวินเซนต์แห่งมูลนิธินั้นได้มีหนังสือตอบมาว่า ดอกเตอร์ เปียร์ส ผู้อำนวยการแผนกการศึกษาวิชาแพทย์จะมายังประเทศสยามเพื่อการนี้ ดอกเตอร์ เปียร์ส ได้เข้ามาในประเทศไทย เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม ศกนั้น และกลับออกไปในวันที่ ๗ พฤศจิกายน ดอกเตอร์ เปียร์ส ไปปรึกษาหารือกับเจ้าหน้าที่ในกระทรวง

กรรมการ ถึงเรื่องการศึกษาวิชาแพทย์ แล้วเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้ขอให้ ดอกเตอร์ เปียร์ส แนะนำออกความเห็นในการที่จะจัดการศึกษาแผนกนี้ให้ดีขึ้น วันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้รับรายงานจากดอกเตอร์ เปียร์ส เสนอข้อแนะนำต่างๆ ในเรื่องนี้มา

เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ได้ทรงพบเจรจากรื่องนี้กับนายวินเซนต์ และดอกเตอร์ โรส นายกแห่งกองการสาธารณสุขระวางประเทศที่กรุงลอนดอน ทั้งสองท่านนี้มีความพอใจเป็นอย่างยิ่งในความฝึกฝนพระทัยของพระองค์ท่านในเรื่องการศึกษาวิชาแพทย์ และในการที่ทรงรับสั่งโดยตรงไปตรงมาถึงฐานะของการที่เป็นอยู่ในกรุงเทพฯ

เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พระองค์ท่านได้ทรงปรึกษารื้อกับนายวินเซนต์อีกครั้งหนึ่งที่กรุงเบอร์ลิน ประเทศสวีเดนแลนด์ ได้ปรึกษากันถึงเรื่องที่จะออกเงินช่วยในการสร้างและบำรุงโรงเรียนแพทย์อย่างแบบใหม่ ทรงตระหนักพระทัยเป็นอย่างดีถึงความลำบากอันจะต้องประสบในกรุงเทพฯ และทรงทำให้เป็นที่พอใจดอกเตอร์ วินเซนต์อีก เมื่อได้รับสั่งเป็นเชิงให้เข้าใจว่าต้องพระประสงค์ให้มูลนิธิทราบถึงฐานะของการทั้งสิ้นตลอดเสียก่อน เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดมีการเข้าใจผิดกันได้ภายในหน้า

ในเดือนเมษายน พระองค์ท่านได้ทรงรับแต่งตั้งจากกระทรวงธรรมการให้ทรงตำแหน่งนายกรรมการเพื่อจัดการเรื่องความร่วมมือนี้ และในเดือนพฤษภาคมได้ประทานความเห็นในเรื่องข้อแนะนำของดอกเตอร์ เปียร์ส ต่อมาในเดือนสิงหาคม เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้มีหนังสือตอบข้อแนะนำของดอกเตอร์ เปียร์ส ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ จะเป็นผู้ที่จะเจรจาเรื่องที่จะคิดจะร่วมมือกันในฐานะเป็นผู้แทนของเสนาบดีกระทรวงธรรมการโดยตลอด

เมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้ทรงสนทนากับดอกเตอร์ เปียร์ส เป็นครั้งแรกที่กรุงปารีส ได้ตกลงจัดวางระเบียบวิธีการที่จะประสานงานกับโรงเรียนแพทย์ไว้โดยละเอียดเรียบร้อย เมื่อรัฐบาลสยามและมูลนิธิเห็นชอบตามวิธีการที่เสนอไปแล้ว และยังสามารถประชุมปรึกษารื้อกันอีกที่กรุงลอนดอนและนิวยอร์กถึงเรื่องการสร้างตึก การเลือกสรรแต่งตั้งอาจารย์ผู้สอน และทุนอุดหนุนการศึกษาเพิ่มเติม

เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ดอกเตอร์ ดับยู.เอส. คาร์เตอร์ ผู้ช่วยผู้อำนวยการแผนกการศึกษาวิชาแพทย์ได้เข้ามายังกรุงเทพฯ และพร้อมด้วยเสนาบดีกระทรวงธรรมการ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ปลัดทูลฉลอง กับดอกเตอร์ บาร์นส์ ได้จัดทำระเบียบวิธีการที่จะจัด

ให้คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์อยู่ในการร่วมมือด้วย เพื่อขยายการเรียนวิชาขั้นต้นสำหรับการแพทย์ให้สูงขึ้น เป็นการช่วยโรงเรียนแพทย์อีกทางหนึ่ง แล้วได้ส่งระเบียบวิธีการนี้ไปถวายพระองค์ท่านในเดือนกันยายน ได้ประทานคำตอบเห็นพ้องด้วยระเบียบวิธีการนั้น ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้ส่งคำขอเป็นทางราชการไปยังมูลนิธิ ฯ ได้ยอมรับตกลงด้วยระเบียบวิธีร่วมมือกันมีกำหนดเวลา ๕ ปี

ระเบียบวิธีประสานงานกับโรงเรียนแพทย์มีดังนี้

๑. มีศาสตราจารย์ต่างประเทศชั่วคราว ๖ นาย มาช่วยจัดและสอนในแผนกวิชาที่สำคัญ

๒. กำหนดการสร้างตึก โดยมูลนิธิออกเงินช่วยเป็นจำนวนแสนสองหมื่นห้าพันเหรียญทอง (ภายหลังได้เพิ่มเป็นแสนสามหมื่นเหรียญทอง) และ

๓. มีทุนของมูลนิธินั้น เพื่อส่งอาจารย์ไทยไปศึกษาวิชาต่อ ณ ต่างประเทศ

ส่วนระเบียบวิธีประสานงานกับโรงเรียนแผนกอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์นั้น มีดังนี้

๑. มีศาสตราจารย์ต่างประเทศชั่วคราว ๔ นาย

๒. มีทุนสำหรับส่งอาจารย์ไปศึกษาวิชาต่อ ณ ต่างประเทศ

การร่วมมือตอนที่สอง มูลนิธิช่วยเงินอีกสามแสนบาทเพื่อสร้างสถานที่เพิ่มเติม สำหรับโรงเรียนแพทย์และโรงเรียนนางพยาบาล การเหล่านี้ได้ช่วยการศึกษาทางแพทย์และทางพยาบาลให้ก้าวหน้าไปโดยรวดเร็ว และนำไปให้ถึงขีดแห่งความเจริญซึ่งจะเป็นที่พอพระทัยของพระองค์ท่านมาก การที่นำการศึกษาแพทย์ไปถึงขั้นที่สูงและบำรุงรักษาไว้โดยดีนั้น เป็นพระประสงค์อันใหญ่ยิ่งของพระองค์ท่าน

สิ่งเหล่านี้ได้มีกำเนิดมาจากระเบียบวิธีการร่วมมืออันแรกตามที่ดอกเตอร์ เบียร์ส และสมเด็จเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้ ได้ตกลงจัดวางไว้ จริงอยู่ไม่มีใครจะกล่าวได้ว่า การนี้จะไม่สำเร็จนอกจากพระองค์ท่านจะได้ทรงช่วยเหลือ แต่ก็เป็นการแน่นอนว่า ความฝักใฝ่พระทัยอันใหญ่ยิ่งของพระองค์ท่านในวิชาแพทย์ การที่ทรงศึกษาวิชาแพทย์ด้วยพระองค์เอง การที่รับสั่งตรงไปตรงมา พระสัจจกริยาอันสุขุมต่อการทำงาน การที่ทรงบริจาคทรัพย์ช่วยโรงเรียนและโรงพยาบาล ดังได้กล่าวมาแล้วเหล่านี้ ได้เป็นอุปกรณ์เพื่อให้ได้รับความดำริเป็นอย่างดีมาก พระองค์ได้ทรงเป็นผู้ช่วยเหลืออย่างใหญ่ในการจัดวางแบบระเบียบละเอียดละออมาก อันเกี่ยวแก่การร่วมมือกันนี้เป็นการนำมาซึ่งความช่วยเหลือแก่วิชาแพทย์ในกรุงสยาม พระกรณียกิจของพระองค์ทั้งนี้สมควรจะได้รับความสรรเสริญเป็นอย่างสูง แต่ขอให้เข้าใจว่า การที่สรรเสริญพระองค์ท่านเช่นนี้ หาได้ตัดความชอบของผู้อื่นที่ช่วยให้การนี้ให้ถึงซึ่งผลสำเร็จด้วยไม่.

วาระที่ ๓ (ปี พ.ศ. ๒๔๖๗ - พ.ศ. ๒๔๖๘)

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพฯ ตลอดปี พ.ศ. ๒๔๖๗ และในปีรุ่งขึ้นต่อมาอีกครั้งปี ในระวางนี้เป็นเวลากำลังจัดการอย่างขนาดใหญ่ ในเรื่องที่จะทำให้การศึกษาวิชาขั้นต้น สำหรับการแพทย์และวิชาแพทยกับการอื่นอันเกี่ยวข้องด้วยการแพทย์ให้เจริญยิ่งขึ้น และจะเพาะอย่างยิ่งในเรื่องการสาธารณสุข

รายละเอียดการร่วมมือที่ได้ตกลงกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ระบุว่ารอกกีเฟลเลอร์มูลนิธิกับกระทรวงธรรมการนั้น ว่าด้วยเรื่องโรงเรียนแพทย์เท่านั้น แต่เมื่อได้สนทนาปรึกษากับเจ้าหน้าที่ของมูลนิธิต่อมานั้น ก็ปรากฏว่าควรจะต้องจัดให้คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์อยู่ในร่วมมือด้วย เพื่อที่จะได้บำรุงการศึกษาวิชาแพทย์ขั้นต้นสองปีให้ดีขึ้น ต่อมาจึงได้ตกลงวิธีร่วมมือมีกำหนดเวลา ๕ ปี กับคณะนั้น ข้อตกลงนั้นว่าด้วยให้มีหัวหน้าเป็นชาวต่างประเทศชั่วคราว สำหรับวิชาฟิสิกส์ เคมีสตรี ชีววิทยา และภาษาอังกฤษ ให้มีทุนสำหรับส่งครูไปต่างประเทศ เพื่อศึกษาวิชาสามประเภทแรก กับเรื่องที่มีมหาวิทยาลัยจะสร้างตึกทดลองวิทยาศาสตร์ใหม่ และจัดหาเครื่องใช้สำหรับตึกนั้นด้วย

สถานที่ที่จะสร้าง และการก่อสร้างตึกทดลองวิทยาศาสตร์นั้น ทำให้เกิดปัญหาหลายแง่ เกี่ยวแก่การกำหนดหน้าของมหาวิทยาลัย ปัญหาอันนี้มีหลายข้อที่ยากจะตกลงเป็นทางใด และมีความเห็นแตกต่างกันมากมายในข้อเหล่านั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้ ทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในกิจการของมหาวิทยาลัยนั้นมาก (เวลานั้นทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมมหาวิทยาลัย) ทรงฝักใฝ่มาตั้งแต่ข้าพเจ้าพบพระองค์ท่านเป็นครั้งแรก ทรงเห็นว่าควรเอาความเป็นอยู่โดยทั่วๆ ไป ของมหาวิทยาลัยนั้น และการมัธยมศึกษา รวมทั้งจำนวนครูที่จำเป็นสำหรับดำเนินการนี้เป็นหลักเกณฑ์ที่จะวินิจฉัยว่า มหาวิทยาลัยนั้นจะทำการสำเร็จไปได้เพียงใด ได้ทรงมีความเห็นอยู่เสมอว่า ยังไม่ปรากฏในขณะนี้ว่ากรุงเทพฯ ต้องการมีมหาวิทยาลัยอย่างแบบประเทศตะวันตก แต่ควรจะต้องคิดถึงการศึกษา การพาณิชย์กรรม และการฝึกฝนอบรมครู เป็นข้อสำคัญ

ในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ในเวลานั้น มีกุลบุตรผู้ที่ศึกษาวิชาขั้นต้นของการแพทย์อยู่แล้วเป็นส่วนมาก ทรงเห็นว่าถ้าการยังคงเป็นอยู่เช่นนั้นอีกต่อไป ก็ควรจะไปสร้างตึกทดลองวิทยาศาสตร์ไว้ที่โรงพยาบาลศิริราช และการสอนก็ให้อยู่ในความควบคุมดูแลของโรงเรียนแพทย์ แต่ถ้าจะทำเช่นนั้นจะต้องถอนเอานักเรียนเหล่านี้ไปเสียจากคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์แล้ว ก็จะเป็นผลร้ายไม่เฉพาะแต่แก่คณะนั้นเท่านั้น แต่ถ้าจะให้มหาวิทยาลัยนั้นดำรงอยู่และขยายการออกไปแล้ว ก็จะเป็นผลร้ายแก่มหาวิทยาลัยโดยตรงทีเดียว ทรงเห็นว่า

คำร้องของมหาวิทยาลัยนั้นมีน้ำหนักมากกว่าของคณะเดียว จึงทรงเลิกล้มพระดำริที่จะสร้างตึกที่โรงพยาบาลศิริราช และต่อมาก็ได้สร้างลงในบริเวณของมหาวิทยาลัย

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ สภาการแพทย์ได้จัดการให้ได้ออกพระราชบัญญัติการแพทย์ พุทธศักราช ๒๔๖๖ การนี้ทำให้มีปัญหาเกี่ยวกับโรงเรียนแพทย์หลายข้อ พระองค์ท่านได้ทรงวิจารณ์ด้วยความรอบคอบเพื่อที่จะป้องกันไม่ให้เกิดการขัดกันได้ในระวางสภา ซึ่งต่างฝ่ายต่างทำการเพื่อหวังผลอันเดียวกันคือบำรุงการแพทย์ในกรุงสยามให้ดีขึ้น นี่เป็นพระอุปนิสัยอันดีเลิศอันหนึ่ง คือ ป้องกันไม่ให้เกิดความแตกต่างกันอันร้ายแรงขึ้นได้ในระวางพวกที่จะกระทำการร่วมมือกัน แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าทรงยอมสละหลักของการทำงานหรือความเห็นที่ดีมีมูล เพื่อประโยชน์แต่เพียงที่จะให้การเจรจกันเป็นไปโดยราบรื่นเท่านั้น แต่เป็นเพื่อทางปรึกษาหารือกันเพื่อหาเหตุผลอื่นประกอบและเพื่อที่จะค้นคว้าให้ได้เรื่องที่เป็นจริง ถ้ามีผู้ใดออกความเห็นแย้งแต่ทรงรู้สึกว่าเป็นความเห็นที่สุจริตแล้ว ก็ทรงประทานพระวินิจฉัยแก่ความเห็นนั้นเป็นอย่างดี แต่ถ้าทรงรู้สึกว่าการทำงานที่ออกความเห็นแย้งนั้นโดยมีเจตนาอื่นลับหลัง หรือทำเพื่อแสวงหาอำนาจแล้วก็ไม่ทรงผ่อนผันลดลงให้เลย

เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้ ทรงรับตำแหน่งหน้าที่ราชการในกระทรวงธรรมการ มีแจ้งความบอกว่าการเรื่องใดเกี่ยวกับโรงเรียนแพทย์นั้นให้นำกราบทูลปรึกษาหารือพระองค์ก่อน รวมทั้งการเกี่ยวกับโรงพยาบาลด้วย ต่อมาไม่ช้าก็ปรากฏว่างานนี้ไม่เหมาะแก่พระองค์ท่าน โดยที่มีพระอุปนิสัยโปรดไปในทางวิทยาศาสตร์ จึงไม่ทรงโปรดในการทำงานอยู่กับโต๊ะ และเซ็นหนังสือไกลเกลี่ยความเห็นที่แตกต่างกัน ตรวจแก้การผิดที่ผู้น้อยได้ทำไว้ และทำการรื้อแปลประการอันเกี่ยวกับงานประจำที่น่าเบื่อ ทรงปรารภว่าในไม่ช้าจะพ้นจากงานนี้ และได้รับหน้าที่สอน

โดยพระธุระหน้าที่อันนี้ได้เสด็จไปที่โรงพยาบาลบ่อยๆ และรับสั่งแก่ข้าพเจ้าถึงเรื่องของมหาวิทยาลัย (จะเพาะอย่างยิ่งเกี่ยวข้องกับสองคณะที่ทำการสอนวิชาแพทย์ขั้นต้นกับวิชาแพทย์) ได้รับสั่งกับข้าพเจ้าเป็นเวลาหลายๆ ชั่วโมงถึงเรื่องทุกๆ ข้อที่เกี่ยวกับมหาวิทยาลัยนั้น ได้ทำแผนผังสำหรับตึกที่ยังจะต้องสร้างต่อไป แต่แล้วก็เปลี่ยนแก้ไขใหม่จนกว่าจะได้ตามที่ทรงพระดำริเห็นเป็นที่พอพระทัย และได้รับสั่งถึงเรื่องโรงเรียนแพทย์ โรงพยาบาล ที่ดิน ตึกที่ต้องการทำใหม่ครุฐฐานะของการพยาบาลโดยละเอียดทุกทางทุกข้อ นอกจากนี้ก็ด้วยเรื่องส่วนพระองค์ ในความปรารถนาที่จะทรงขยายการศึกษาวิชาแพทย์ และเรื่องเงินทุนให้กุลบุตรเล่าเรียน พระกระแสรับสั่งเหล่านี้แสดงถึงพระดำริที่ทรงมีอยู่ภายในอันลึกซึ้ง จึงทำให้ข้าพเจ้ารู้จักและเข้าใจพระองค์

ท่านได้ดี ซึ่งแต่ก่อนข้าพเจ้าไม่รู้จักและไม่เข้าใจเลย และข้าพเจ้าเชื่อว่าน้อยคนนักที่รู้จักพระองค์ท่านจริง ตามที่รับสั่งนั้นได้แสดงพระอัธยาศัยอันแท้จริงของพระองค์ท่านออกมาอย่างชัดว่าไม่พอพระทัย ทรงเบียดเบียนประจำ และทรงเห็นไปในทางที่ว่า การจะไม่ดีจะสำเร็จไปไม่ได้จริงเสียทุกทาง เนื่องมาจากการที่จะบำรุงสิ่งต่างๆ ให้ดีขึ้นได้แต่ดำเนินไปอย่างช้าๆ และความที่ไม่ทรงสามารถที่จะให้ดำเนินเร็วไปได้ หรือให้เป็นไปในทางต้องตามที่ทรงพระดำริไว้ ในระหว่างที่มีความไม่พอพระทัยทรงเห็นว่า การจะดำเนินไปในทางที่ดีจะสำเร็จไปไม่ได้จริงเสียทุกทางนั้น เป็นการทอนพระกำลังวังชา เพราะว่าพระวรกายไม่ทรงทนต่อการเช่นนี้ได้ ความกระสับกระส่ายไม่พอพระทัยจะเป็นผลร้ายต่อพระองค์หรือต่อผู้อื่น อย่างไรก็ดี แต่หลักวิธีการและความจำนงดีต่อการแพทย์ของพระองค์นั้นเป็นที่เห็นได้แจ่มแจ้ง ไม่มีอะไรปิดไว้เลย

ต่อมาในปีนั้นเอง ได้ทรงสอนวิชาว่าด้วยกายวิภาคของสัตว์ที่มีกระดูกสันหลังในแผนกชีววิทยาแก่นักเรียนผู้ศึกษาวิชาขั้นต้นของการแพทย์ การสอนนี้ทำให้เป็นที่สำราญพระทัยและทรงโปรดอย่างยิ่งในเวลาสอนนักเรียนเสมอ ข้าพเจ้าเองมีความรู้สึกเห็นใจด้วยพระองค์ท่าน ในการที่ปรารภจะพ้นจากงานประจำมาทำการสอน ทำการดำริการ และที่จะศึกษาวิชาแพทย์ให้สำเร็จในตอนปลายเดือนมิถุนายนก็ทรงพ้นจากตำแหน่งอธิบดีกรมมหาดวิทยาลัย และทรงรับตำแหน่งข้าหลวงสำรวจการศึกษาทั่วไป ตำแหน่งนี้ได้ตั้งไว้โดยตั้งใจไม่ให้มีกำหนดเวลา ตามตำแหน่งพระองค์ท่านทรงมีสิทธิ์ที่จะตรวจและแนะนำการสิ่งหนึ่งสิ่งใดในกระทรวงธรรมการได้ แต่เป็นตำแหน่งชั่วคราวและจะเพาะพระองค์ท่านเท่านั้น โดยที่ถ้าเมื่อทรงพ้นตำแหน่งนี้แล้ว ก็จะไม่ตั้งผู้แทนต่อไป ความประสงค์ข้อใหญ่ก็เพื่อที่จะให้พระองค์ท่านพ้นจากงานประจำ และมีแต่หน้าที่ที่จะทรงแนะนำได้อย่างกว้างๆ

ในตอนต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ตกลงที่จะสร้างตึกสำหรับแผนกกายวิภาควิทยาและสรีรวิทยาของโรงเรียนแพทย์ ทุนในการก่อสร้างนี้ รอคึกเฟลเลอร์มูลนิธิจะเป็นผู้ออก ได้ทรงแนะนำและเป็นที่ตกลงตามพระราชดำริว่า ให้กระทรวงธรรมการเป็นเจ้าหน้าที่ควบคุมดูแลการก่อสร้างแทนที่จะให้หานายช่างนอกกระทรวงออกแบบ และให้ผู้รับเหมาของนายช่างนั้นๆ เป็นผู้ทำ ได้ตั้งกรรมการขึ้นไว้สำหรับตรวจจัดการเรื่องนี้โดยตลอด ทั้งในเวลาประชุมและนอกเวลาประชุม ได้รับสั่งยืนยันเสมอว่า ตึกสำหรับโรงเรียนและโรงพยาบาลนั้น ไม่ให้มีลวดลายและเครื่องประดับที่ไม่จำเป็น ให้เป็นแต่เพียงที่ทำงานและบ้านอย่างเจียมๆ ไม่ให้มีลวดลายสลักและเครื่องประดับประดับที่แพงและใช้ประโยชน์ไม่ได้ ทั้งนี้ยอมไม่เป็นที่พอใจของนายช่างออกแบบ เพราะเหตุว่านายช่างทุกคนเห็นว่ารูปร่างความสวยงามเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการก่อสร้าง แต่พระองค์ทรงคอย

ตึกกายวิภาคศาสตร์และสรีรวิทยา

ระวังไม่ให้มีการประดับประดาอย่าง “หูกแพ” ตามที่ทรงเรียกนั้นเลย ทรงระวังให้ประหยัดทุนในการก่อสร้างตึกนี้เสมอเพื่อให้ราคาต่ำ เหมือนกับว่าเป็นทุนของพระองค์เองและบางทีจะยิ่งกว่าด้วยซ้ำ

ในตอนปลายปี พ.ศ. ๒๔๖๗ มีเรื่องที่จะต้องจัดทำอันสำคัญคือ จัดระเบียบวิธีอำนวยการโรงพยาบาลและโรงเรียนเสียใหม่ ซึ่งจำเป็นจะต้องทำเพราะเกิดมีการที่ไม่พึงประสงค์ขึ้น กรรมการที่กระทรวงธรรมการจัดตั้งได้ทำการสอบสวนเรื่องดูโดยละเอียด และได้คิดว่า จะเปลี่ยนแปลงหน้าที่ของคณะบดี เองงานสองหน้าที่มารวมไว้ในคนๆ เดียว เมื่อได้ปรึกษากันในเรื่องนี้ต่อมาก็ได้รับความช่วยเหลือแนะนำอันสุขุมของเสด็จกรมขุนชัยนาทนเรนทร ทรงประทานในเมื่อทราบทุกเชิงญมาร่วมช่วยหาอุบาย ได้ตกลงกันให้แต่งตั้งคณะบดี ผู้ได้รับความแนะนำและสนับสนุนจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้ๆ ยังได้ทรงจัดวางระเบียบวิธีดำเนินการใหม่ ได้ตกลงตามระเบียบการที่ทรงวางนั้น และให้เริ่มใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นต้นไป มีกำหนดเวลา ๒ ปี

ตามระเบียบวิธีดำเนินการนี้ ได้จัดตั้งสภาขึ้นสภาหนึ่งประกอบด้วย อาจารย์ หัวหน้าแผนก และเจ้าหน้าที่แผนกพยาบาลเป็นกรรมการ ได้ทราบทุกเชิงญพระองค์ท่านเป็นนายก และมีการประชุมเดือนละสองครั้ง นอกจากนี้ให้มีกรรมการดำเนินการอีกชุดหนึ่ง คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นี้ คณะบดี และผู้อำนวยการแผนกวิชา เพื่อดำเนินการตามที่สภาได้แนะนำในการจัดการตามระเบียบวิธีดำเนินการนั้น ได้ตั้งให้หม่อมเจ้าหญิงจันทรนิภา เทวกุล เป็นอาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนผดุงครรภ์พยาบาล พระองค์ท่านได้เป็นผู้รับสั่งขอให้หม่อมเจ้าหญิงองค์นี้ช่วยเหลือโรงเรียน โดยขอให้ยอมรับหน้าที่นั้น นี่เป็นการแสดงอีกอันหนึ่งให้เห็นว่า พระองค์มีพระวิจรรย์อันสุขุมและเหมาะสมกับพฤติการณ์ ได้ทรงเลือกสรรผู้ที่เหมาะสมกับหน้าที่ ด้วยต้องพระประสงค์อย่างยิ่งที่จะให้เอาใจใส่ดูแลการอยู่กับนางพยาบาล ทรงเห็นอยู่เสมอว่าการสอนศีลธรรมและการสอนอยู่กินทั่ว ๆ ไปที่ถูกริธีให้แก่พยาบาลนั้น มีค่ามากเท่าเทียมกับการสอนตามหลักสูตรวิชาการพยาบาลนั้น

ต่อมาไม่ช้าก็เห็นได้ชัดว่า สภาานั้นเป็นสิ่งที่เหมาะสมที่สุดสำหรับพฤติการณ์ที่เป็นอยู่ในเวลานั้น ในเวลาหัวต่อหัวเลี้ยวของงานอย่างขนานใหญ่นั้น ย่อมมีการขลุกขลักอย่างใหญ่เกิดขึ้นเป็นอันมาก ในหลายขณะสภานี้ได้ช่วยจัดให้การบรรลุล่วงเป็นผลสำเร็จไปได้ เป็นที่น่าเสียดายว่าเมื่อได้ตั้งต้นปฏิบัติตามระเบียบดำเนินการนี้ได้ประมาณสามเดือน พระองค์ท่านก็เสด็จไปยุโรป แต่การก็ได้ดำเนินไปครบสองปีตามที่กำหนดไว้ สมดังที่คิดคาดไว้ว่าภายหลังพฤติการณ์

คงจะเปลี่ยนแปลงไป และเมื่อครบกำหนดแล้วก็ได้เลิกสถานนั้น และตั้งกรรมการคณะแพทยศาสตร์ และกรรมการโรงพยาบาลศิริราชไว้ทำการแทนต่อมา แต่ในระหว่างหัวต่อนั้นไม่มีอะไรจะดีไปกว่า สภาที่ได้ตั้งขึ้นไว้ในขั้นต้นนั้น เมื่อจะว่าถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านสำหรับการขึ้นนี้ แล้ว คงจะไม่มีอะไรที่ได้ทรงทำให้เป็นผลดีโดยทั่วไปแก่โรงพยาบาลศิริราชเท่ากับการนี้

ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ มีเหตุการณ์แพทย์เกี่ยวแก่พระองค์ท่านอีกอันหนึ่ง คือ ในการที่เสด็จไปเชียงใหม่เพื่อเปิดโรงพยาบาลแมคคอร์มิคใหม่ของพวกเพรสไบทีเรียนมิชชันนารีอเมริกัน เมื่อมีคำกราบทูลเชิญเสด็จมา พระองค์ท่านยังไม่แนพระราชทัยในการที่จะรับ เพราะทรงเข้าพระทัยดีถึงการที่ควรและไม่ควรอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ถ้าจะเสด็จไปโดยทางราชการ ก็จะเป็น การเปลืองพระราชทรัพย์ของหลวง ในการที่จะรับเสด็จและอื่นๆ ในทำนองนั้น ถ้าจะไม่เสด็จ โดยทางราชการหรือ ก็จะมีการครหาและเป็นการน้อยใจของประชาชน และเป็นทีที่แสดงให้เห็น อีกว่า ได้ทรงพระดำริใคร่ครวญถึงเรื่องว่าควรจะประหยัดเงินไว้ใช้ในการอื่นที่มีประโยชน์กว่า แต่ เรื่องควรจะถนอมน้ำใจประชาชนและข้าราชการก็มีอยู่ ภายหลังจึงตกลงพระทัยว่าต้องเสด็จไป โดยทางราชการ ได้ทรงเป็นประธานในการเปิดโรงพยาบาลใหญ่ของจังหวัด และสถานอนามัย สภากาชาดด้วย ในการเสด็จคราวนี้ ได้ทรงแสดงพระประสงค์จะอุดหนุนนักเรียนที่ศึกษาสำเร็จ จากคณะแพทยศาสตร์ ๒ คน ให้ไปเป็นแพทย์ประจำบ้านที่โรงพยาบาลแมคคอร์มิคเป็นปีๆ ถ้าโรงพยาบาลนั้นจะจัดที่อยู่ให้แก่เขา ทั้งทรงเห็นฐานะของการนั้น จึงทรงแสดงพระประสงค์จะ อุดหนุนให้มีแพทย์อเมริกัน ๑ คน มาช่วยเหลือกิจการในโรงพยาบาลนั้น มีกำหนดสามปี แพทย์อเมริกันนั้นต่อมาได้เข้ามาทำการ แต่เรื่องแพทย์ประจำบ้านนั้นไม่เป็นผลสำเร็จ

ในเวลานั้น ศาสตราจารย์ต่างประเทศในแผนกวิชาสัตววิทยา ต้องการจะทำการตรวจค้น ทดลองจากลิง ที่อันสมควรสำหรับเลี้ยงสัตว์นี้ไม่มีที่โรงเรียนแพทย์ และเป็นทีที่สงสัยว่าควร จะปลูกไว้ที่นั่นหรือไม่ พระองค์ท่านทรงรับจะเลี้ยงไว้ที่วังและทำกรงให้อยู่ การบางสิ่งสำหรับเรื่องนี้ ไม่เป็นที่สำราญพระทัยนัก แต่ก็ทรงตัดเสียได้เพราะมีความปรารถนาจะช่วยการชะงัดนี้ใน ทุกทาง และช่วยเหลืออาจารย์ชาวต่างประเทศด้วย

การฝึกฝนนางพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราชเกิดเป็นปัญหาสำคัญขึ้น เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ปรึกษาได้เถียงกันหลายคราว ถึงเรื่องที่จะหานางพยาบาลชาวต่างประเทศมาช่วยจัด ดำเนินการใหม่และสอนที่โรงเรียน ในที่ประชุมสภา พระองค์ได้สนับสนุนเห็นพ้องด้วยการที่คิดนั้น ในการปรึกษากันได้พูดเลยไปถึงเรื่องที่ว่านางพยาบาลหลายคนเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว ก็เลิก ทำงานพยาบาลและไปแต่งงานเสีย ทรงรับสั่งยืนยันอย่างแน่นแฟ้นว่าการศึกษฝึกฝนตาม

หลักสูตรของนางพยาบาลนั้น มีประโยชน์แก่ผู้ซึ่งภายหลังไปเป็นภริยามากเท่ากับผู้ที่คงทำการพยาบาลต่อไปเหมือนกัน

มีปัญหาสองเรื่องเกิดขึ้นเกี่ยวกับโครงการนี้ที่คิดจะบำรุงโรงเรียนนางพยาบาลให้ดีขึ้น คือ เรื่องหาที่อยู่ให้เหมาะสำหรับนักเรียนนางพยาบาลและพยาบาลอยู่ กับเรื่องหาทุนจ้างนางพยาบาลชาวต่างประเทศเข้ามา พระองค์ท่านได้ทรงจัดสำเร็จทั้งสองเรื่อง โดยทรงซื้อโรงเรียนวังหลังจากเพรสไบทีเรียนมิชชั่น เป็นเงินห้าหมื่นบาท และให้โรงเรียนเช่าเป็นที่อยู่ของนางพยาบาล มีค่าเช่าพอเป็นพิธีเท่านั้น ต่อมาได้ทรงบริจาคเงินประมาณสองหมื่นบาท สำหรับซ่อมแซมโรงเรียนที่ซื้อมานั้นและปลูกบ้านใหม่สำหรับอาจารย์ผู้ปกครอง กับยังทรงรับรองจะประทานเงินสำหรับการแก้ไขซ่อมแซมและต่อเติมเล็กๆ น้อยๆ ให้ไว้อย่างสูงปีละ ๖,๒๐๐ บาท เรื่องที่ ๒ คือ เรื่องเงินเดือนสำหรับนางพยาบาลชาวต่างประเทศ ๒ คน พระองค์ท่านก็ทรงประทานให้ การทั้งสองเรื่องนี้ได้ตกลงไว้ ตั้งแต่วันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ แต่โรงเรียนวังหลังนั้นเพิ่งซื้อได้เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ เมื่อกระทรวงธรรมการได้รับอุปการะเช่นนี้ จึงทำให้ฐานะของการพยาบาลเปลี่ยนมาเป็นผลอันพึงพอใจ ซึ่งแต่เดิมยังเป็นที่น่าสงสัยอยู่ ด้วยน้ำพระทัยกว้างขวางเผื่อแผ่ของพระองค์ท่านนี้ เป็นผลช่วยแก้ปัญหาเกี่ยวกับการเงินของโรงเรียนให้คล่องสำเร็จไปได้อีกอันหนึ่ง

เนื่องจากที่ต้องทรงทำการอย่างขมุกขมัวอันเกิดแต่ความเห็นที่แตกต่างกันมากหลายในเรื่องการสร้างตึก การจัดการโรงเรียน และโรงเรียนพยาบาล และการเกี่ยวกับหลักการของมหาวิทยาลัยที่จัดให้สำเร็จได้ยาก ทำให้พระสรีระของพระองค์ท่านอ่อนลง และเป็นทีที่เห็นได้ว่าไม่ทรงพระสำราญ เป็นที่รู้หรือเชื่อกันทั่วไปว่ามีพระโรคอยู่ ความจริงก่อนที่เสด็จกลับกรุงสยามเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๖ แพทย์ผู้หนึ่งในยุโรปได้กราบทูลว่า พระองค์จะมีพระชนม์อยู่ได้อีกไม่เกินสองปี (เป็นการกล่าวอันไม่ดงามของแพทย์ที่จะบอกให้ผู้ป่วยรู้ว่ามีคามมรณะรออยู่) คำกล่าวนั้นคงกระทบกระทั่งพระกมลบ้าง แต่ก็ยังทรงประกอบพระกรณียกิจอยู่เรื่อยไปโดยไม่ทรงบ่นย่อท้อหรือรับสั่งว่ากลัวแก่ผู้ใดที่ทำการร่วมกับพระองค์เลย เป็นการแสดงความกล้าไม่ย่อถอยอย่างเยี่ยม

ในเดือนเมษายนปี พ.ศ. ๒๔๖๘ รู้สึกพระองค์ว่าพระอาการต้องการการเยียวยารักษา จึงทรงให้แพทย์ในกรุงเทพฯ ตรวจพระอาการและทำรายงานถวาย เมื่อตรวจแล้วแพทย์ได้ถวายรายงานแนะนำให้เสด็จออกจากเมืองร้อนไปรักษาพระองค์ที่อเมริกาหรือยุโรป ซึ่งมีอากาศดีกว่า และเหมาะกับพระอาการ ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ศกนั้น ได้เสด็จไปยุโรปและทรงเอาเจ้าหน้าที่ใหม่คนหนึ่งของมหาวิทยาลัยในแผนกวิชาฟิสิกส์ตามเสด็จไปศึกษาวิชาเพิ่มเติม ณ ต่างประเทศ